

УДК 159.922:316.6

МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ЕКОЛОГІЧНУ СВІДОМІСТЬ СТУДЕНТІВ

Соболева С.М., к. пед. н., доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Харківський інститут фінансів

Київського національного торговельно-економічного університету

У статті розглянуто наукові підходи до трактування поняття екологічної свідомості. Визначено основні механізми соціально-психологічного впливу на екологічну свідомість студентів. Здійснено аналіз основних причин невідповідності між екологічною свідомістю та екологічною поведінкою.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічна поведінка, екологічні настанови, соціально-психологічний механізм, соціальні фактори.

В статье рассмотрены научные подходы к трактовке понятия экологического сознания. Определены основные механизмы социально-психологического влияния на экологическое сознание студентов. Проанализированы основные причины несоответствия между экологическим сознанием и экологическим поведением.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическое поведение, экологические установки, социально-психологический механизм, социальные факторы.

Soboliewa S.M. MECHANISMS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON STUDENTS' ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS

The article deals with scientific approaches to the interpretation of the concept of ecological consciousness. The basic mechanisms of social and psychological influence on students' environmental consciousness are determined. The analysis of the main causes of the discrepancy between ecological consciousness and ecological behavior is carried out.

Key words: ecological consciousness, ecological behavior, ecological guides, social-psychological mechanism, social factors.

Постановка проблеми. Ще у другій половині ХХ століття людська діяльність набула глобальних масштабів та призвела до виникнення екологічної кризи. Відомо, що не лише технічний прогрес сприяв цьому явищу, але й пануючий тип антропоцентричної екологічної свідомості. У ХХІ столітті ще більше загострилася проблема взаємодії суспільства та навколишнього середовища, збільшилася невідповідність між екологічною свідомістю та екологічною поведінкою. Це ставить під загрозу життя всього людства та потребує зміни вектору природоохоронної діяльності, викорінення споживацького ставлення до природи, тобто формування екоцентричного типу екологічної свідомості. У сучасній екологічній та соціальній психології накопичений достатньо великий теоретичний та емпіричний матеріал щодо дослідження екологічної свідомості. Але вважаємо за необхідне звернути особливу увагу на питання соціально-психологічних механізмів, що впливають на формування екологічної свідомості студентів та є особливо актуальним на сучасному етапі розвитку соціально-економічних відносин в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми визначення сутності поняття «екологічна свідомість», її типології, струк-

тури та функцій, основних методів формування досліджувалися у різних сферах соціально-гуманітарного знання: екології, соціології, педагогіці, філософії, психології.

За визначенням О. Салтовського «екологічна свідомість – відображення соціальних, природних та специфічно соціальних законів функціонування системи «суспільство – природа», які виступають об'єктом відображення цієї форми суспільної свідомості. Предметом її відображення є відносини між природним середовищем і суспільством як підсистем єдиного цілісного об'єкту, що реалізується в комплексі суспільних відносин, пов'язаних з виконанням діяльності щодо оптимізації системи «суспільство – природа». Причиною походження феномена є «усвідомлення людиною і суспільством екологічної ситуації, що складається зі свого нерозривного зв'язку з природою; вміння та звички діяти по відношенню до природи так, щоб не порушувати зв'язків та колообігів природного середовища; сприяти його покращенню для життя нинішнього та майбутніх поколінь» [14, с. 106–107].

Аналіз філософської літератури свідчить про наявність великої кількості досліджень феномену екологічної свідомості різними

філософами, зокрема: І. Бойком, Е. Гірусовим, О. Варго, М. Кисельовим, Б. Плясковським та ін. Так, Е. Гірусов визначає екологічну свідомість як сукупність поглядів, теорій та емоцій, що відображають проблему співвідношення суспільства і природи в плані оптимального їх вирішення відповідно до конкретних потреб суспільства та можливостей природи. Вона ґрунтується на ідеологічних та моральних цінностях, індивідуально осмислених, і формується із знань та переконань. Свідомість відображає індивідуальне спілкування із природними екосистемами та розвивається на основі пізнання людьми законів, що забезпечують цілісність природи [4].

Найчастіше екологічна свідомість інтерпретується як аспект суспільної свідомості в її спонукальній іпостасі та один із важливих складників і, водночас, детермінант масової свідомості, що здатна активно коригувати сучасний спосіб життя суспільства та форми його природокористування. Трактуються не як відособлений елемент свідомості людини, а як складовий компонент сучасного світогляду та масової свідомості, що спонукає до екологічно безпечної життєдіяльності [1, с. 162]. Отже екологічна свідомість це усталена та усвідомлена система. За М. Кисельовим – це «... уявлення про стан природного довкілля, індивідуальну або колективну здатність до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання екологічних знань і переконань у всіх сферах практичної діяльності» [7, с. 133]. Головною умовою формування екологічної свідомості є «формування іншої системи цінностей, визнання за природою «права голосу», надання цінності розвитку кожної людини, а також зміни в області управління та виховання» [2, с. 4].

В основі сучасної екологічної свідомості, на думку Б. Плясковського, лежать дві діаметрально протилежні філософсько-методологічні концепції. Перша – природа за своїм станом недосконала. Тому слід розробляти особливе екологічне виробництво, яке б поліпшувало й удосконалювало природу з точки зору створення відповідних умов для нормального проживання людини. Друга концепція – не перебудовувати, а зберігати та підтримувати природне середовище, що існує, використовуючи нові досягнення НТР, надаючи перевагу ресурсозаощаджувальним та безвідходним технологіям [11, с. 70–71].

Теоретичні та практичні аспекти сутності екологічної свідомості та її формування висвітлено також у працях зарубіжних та вітчизняних психологів та педагогів О. Гага-

ріна, С. Дерябо, А. Львовичкіної, О. Набочук, В. Панова, В. Скребця, Ю. Швалби, В. Ясніна та ін.

У структурі екологічної свідомості О. Гагарін визначає чотири основних компонента: 1) когнітивний або інтелектуально-пізнавальний; 2) перцептивно-афективний та емоційно-вольовий (екологічна перцепція, афект, воля; ставлення людини до природних об'єктів); 3) мотиваційно-поведінковий (практичний досвід, навички безпосередньої взаємодії людини з природними об'єктами, її готовність і прагнення до такої взаємодії); 4) ціннісно-орієнтаційний (екологічно зорієнтовні цінності, які зумовлюють відповідну поведінку людини в сфері природи за допомогою застосування наявних знань і уявлень, практичного досвіду та навичок взаємодії людини з природними об'єктами [3, с. 48].

За дослідженнями А. Львовичкіної, сприйняття навколишнього середовища, ставлення до нього та поведінка у довкіллі можна визначити за допомогою запропонованої нею трикомпонентної структури екологічної свідомості:

1) когнітивний компонент – психічне відображення природного, соціального, штучного та внутрішнього середовища;

2) емотивний – ставлення до цього середовища;

3) конативний (поведінковий) – саморефлексія та саморегуляція в навколишньому середовищі [8, с. 72].

В свою чергу, В. Скребець розрізняє індивідуальну та суспільну екологічну свідомість і визначає їх структуру, до якої входять такі атрибути, як: соціальний культурно-історичний досвід, суб'єктивна приналежність та спрямованість особистості на об'єкти і явища екологічної дійсності, орієнтація свідомості на предмети та явища природного світу; використання прийнятих в цьому суспільстві нормативів екологічної взаємодії з природою; поєднання чуттєвих і раціональних аспектів того культурно-історичного досвіду, який засвоєний цим поколінням людей і конкретним індивідом. Основні властивості екологічної свідомості, дослідник виокремлює за двома критеріями:

1) за рівнем рефлексії – експліцитність (очевидний, чіткий, розгорнутий вид суджень та зрозумілі зовнішньому спостерігачу екологічні вчинки та дії) та імпліцитність (коли екологічна свідомість визначається скритністю сенсу, неясністю певного екологічного змісту, який може бути виявлено лише опосередковано через зв'язки з іншими об'єктами або процесами);

2) за показником спрямованості – компліцитність (причетність людини до того,

що свідомо чи підсвідомо відтворюється, особистісна залученість). Саме завдяки цій властивості, на думку автора, свідомість і стає екологічною, а також формується екологічна дієздатність людини – спрямованість особистості до виконання відповідної дії, що виявляється в еконормативній поведінці або ж екодевіантній [16; 17, с. 11].

На думку психологів С. Дерябо, В. Ясвіна екологічну свідомість слід розуміти як вищий рівень психічного відображення природного, штучного і соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексію місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляцію цього відображення. Лише інтелектуальна діяльність, як компонент екологічної свідомості, забезпечує гуманну і науково обґрунтовану взаємодію з природою [5, с. 54].

Варто наголосити, що психологічна література містить чимало матеріалів щодо типології екологічної свідомості (В. Ясвін, В. Панов, В. Скребець, О. Рудоміно-Дусяцька, А. Львовичкіна). Найчастіше виокремлюють такі типи: антропоцентричний – базується на уявленні про людську «винятковість», коли людина є вищою цінністю та протиставляється природі; природоцентричний – заснований на розумінні, що найбільшою цінністю є природа, а людина повністю їй підпорядковується, готова до самообмеження та самопожертви заради неї; екоцентричний тип ґрунтується на розумінні коеволюції людини та природи, де вищою цінністю є їх гармонійний розвиток.

Достатньо велику увагу приділено у науковій психологічній літературі питанням визначення сутності психологічного впливу на особистість (Є. Доценко, Г. Ковальов, М. Поліщук, О. Сидоренко та ін.); засобам і методам психологічного впливу (Г. Андреева, О. Кириченко, В. Куліков, В. Ольшанський, Б. Паригін та ін.), проблемам соціально-психологічного впливу на особистість (О. Самборська, В. Татенко та ін.) [13; 15; 18].

У процесі формування та удосконалення поглядів, переконань, установок, свідомості (зокрема й екологічної) особливу роль відіграє психологічний вплив, який розглядається, переважно як спрямування інформації від однієї людини (групи) до іншої людини (групи) з метою змін певних психологічних характеристик, особливостей або поведінки. У більш вузькому розумінні – це вид впливу, що здійснюється у відношенні суб'єкта (індивідуального чи групового) і викликає причинно-наслідкові зміни в його психіці й опосередковано в його поведінці [6, с. 13].

Соціально-психологічний вплив В. Москаленко визначає як тиск на людину з боку

агента впливу, що здійснюється без будь-якої загрози (прямої чи опосередкованої) життю або здоров'ю об'єкта впливу, без насильницьких дій, без обмежень фізичної свободи дій. Об'єкт впливу вільно, добровільно приймає систему ціннісних смислів суб'єкта впливу. Цей вплив здійснюється на основі законів людської психіки і ґрунтується на психологічних особливостях людини, які роблять її податливою до впливу. До цих особливостей відносяться, перш за все емоційно-мотиваційна сфера особистості, її самосвідомість [9].

Постановка завдання. Метою статті є визначення та аналіз основних соціально-психологічних механізмів впливу на формування екологічної свідомості студентів економічних спеціальностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнюючи вище наведені визначення, вважаємо, що екологічна свідомість – це найвищий рівень відображення індивідом навколишньої дійсності та середовища, що забезпечує гармонійне співіснування і взаємодію людини та природи. Сформована екологічна свідомість дозволяє людині об'єктивно сприймати навколишній світ та саму себе як елемент єдиної екосистеми, взаємодіяти з природою, максимально задовольняючи свої потреби, не створюючи загрозу для її існування [10].

Погоджуючись із думкою окремих психологів, вважаємо, що до психологічних механізмів екологічної свідомості належать: актуалізація особистої причетності людини до об'єктів природи, ситуацій та обставин; ототожнення людини з об'єктами природи (співпереживання), переживання особистих емоцій та почуттів щодо стану природних об'єктів (співчуття); самоаналіз людиною своїх дій та вчинків; побудова стратегій взаємодії у системі «людина – природа» з погляду їх екологічної доцільності [5; 8; 14, с. 271; 16].

У науковій літературі психологічні механізми впливу на особистість поділяють на психодинамічні та міжособистісні групові. Перші передбачають прикладання людиною зусиль для подолання внутрішніх перешкод із метою отримання нового досвіду та певного задоволення. Міжособистісні групові обумовлюються наявністю взаємодії людей та соціальних груп.

До засобів соціально-психологічного впливу належать певні прийоми, технологічне супроводження, завдяки яким можна досягнути зміни певних соціальних установок, уявлень, відносин та поведінки об'єкта впливу [18].

У нашому дослідженні соціально-психологічний вплив ми розглядаємо як певний

тиск на об'єкт, його емоційно-мотиваційну сферу з боку суб'єкта впливу, що сприймається добровільно, здійснюється без насильницької дії, фізичного та морального примусу, обмеження прав і свобод, загрози для життя та здоров'я з урахуванням психологічних властивостей, рівня самосвідомості людини з метою формування певних якостей, зміни поведінки та мотивації.

Відповідно до теорії інтеракціонізму американського психолога Г. Мюррея внутрішні (приховані) та зовнішні (такі, що сприймаються як загроза, тиск або певна користь) чинники мотивації виділено на основі відносин у системі «індивід–середовище». Основним джерелом мотивації є потреби людини. Автор виділяє дві групи базових потреб людини: вісцерогенні, або первинні, що пов'язані з фізіологічним функціонуванням організму, та психогенні, або вторинні (потреба у підтримці, любові, повазі, досягненнях, захисті тощо) [19].

Сучасні події у світі яскраво підтверджують, що змушують людину поводитися екологічно, бути більш екологічно свідомими, в першу чергу, первинні потреби, які викликають почуття страху, тривоги стосовно неможливості задовольнити найбільш необхідні фізіологічні потреби у чистому повітрі, воді чи продуктах харчування. Тож усвідомлення реально існуючої загрози життю може змусити людину діяти більш екологічно безпечно попри поширення прагматичності у відносинах людини з природою.

Основною ознакою екологічної свідомості є її соціальний характер, що визначається існуючими в певному суспільстві нормами, цінностями та сформованими традиціями; опосередкованість символами та знаками (вербальними та невербальними) сприйняття людиною світу природи; саморефлексивність (самосвідомість), внутрішній діалогізм [16, с. 140–141].

Отже, саме в суспільному середовищі й формуються соціально-психологічні механізми, що впливають на екологічну свідомість молоді. Взагалі механізмами впливу можна вважати певні соціально-психологічні явища, які виникають в процесі взаємодії людей один із одним і з природним середовищем, впливають на характер сприйняття, мислення, активності та спрямованості діяльності. Під їх впливом формуються певні соціально-психологічні якості особистості, як то: диспозиція – готовність особистості до оцінки та певної поведінки; афіліація, атракція, соціальна позиція, задоволеність, відповідальність, соціальний статус, еспектація, тривожність, атрибуція та ін.

Зазначимо, що головними складниками екологічної свідомості, на нашу думку,

є екологічні знання, екологічні настанови, екологічна поведінка та поведінкові наміри. Екологічні знання – це рівень інформованості людини про навколишнє природне середовище, закономірності його існування, тенденції, процеси та явища в сфері відносин людини з природою. Треба зауважити, що екологічні настанови – це не лише сформоване ставлення до проблем охорони природи, а й певні незадоволення в екологічній сфері, визначення екологічних цінностей. Екологічною поведінкою ми вважаємо особистісну (індивідуальну) поведінку людини у відповідних повсякденних ситуаціях, що трапляються в екологічній сфері, яка має на меті збереження природного середовища і забезпечення екологічної безпеки.

Розглядаючи поняття «поведінкові наміри», ми розрізняємо поняття «готовність до дії» та «намір діяти». Готовність до екологічної діяльності розуміємо як бажання діяти у майбутньому, а намір діяти передбачає діяльність у даний час відповідно до ситуації.

Практичний досвід та спостереження свідчать, що наявність екологічних знань, екологічної настанови та поведінкових намірів до екологічної діяльності у людини ще не означає, що на практиці вона буде діяти екологічно. Сьогодні у науці не існує єдиної теорії щодо пояснення причин невідповідності між екологічною свідомістю та екологічною поведінкою. Але впевнено можна зазначити, що поводяться люди екологічно свідомо переважно лише у тому випадку, коли не йдеться про великі витрати (матеріальні, фінансові та ін.). Найбільш поширеними причинами неекологічної поведінки ми вважаємо: небажання змінювати усталений спосіб життя та звички повсякденної діяльності; прагнення до благополуччя та комфорту; дилема між існуючими соціальними нормами та особистими інтересами.

У той же час виникає запитання, чи завжди та всюди екологічно свідомою людиною повинна керуватися екологічними принципами діяльності? У реальному житті не можна знайти такої одновимірної людини, оскільки виникають різноманітні ситуації, що потребують різної поведінки. Існує чимало соціальних факторів, що сприяють екологічній поведінці, або перешкоджають їй. Для будь-якого суспільства характерні певні соціальні установки, уявлення про добрі вчинки, заборони чи схвалення, тобто норми моралі, а також система екологічних цінностей, що складається в суспільній свідомості, тісно пов'язана з історією, культурою та традиціями. Вони впливають

на емоційну сферу особистості, її особистісне ставлення до оточуючого світу, на соціальну поведінку, взаємодію з людьми та природою.

Із метою визначення соціально-психологічних механізмів впливу на екологічно свідоме ставлення до природи, типу екологічної свідомості, рівня екологічних знань, готовності до екологічно безпечної поведінки та діяльності, усвідомлення рівня екологічної безпеки нами було проведене емпіричне дослідження (анкетування) серед студентів економічних спеціальностей I–IV курсів Харківського інституту фінансів КНТЕУ. Отримані результати дослідження свідчать про таке.

Переважає більшість (88 %) респондентів мають екоцентричний тип екологічної свідомості, серед яких 52% студентів I–II курсів і 36% III–IV курсів, та 12% – антропоцентричний (4% – I–II курс та 8% – III–IV курс). Такий результат свідчить про особливість економічного мислення та більш прагматичне ставлення до природи у студентів старших курсів.

Рівень екологічних знань за самооцінкою студентів в цілому можна вважати достатнім (11% – високий; 64% – середній (достатній); 18% – низький рівень та 7% – не визначилося). Щодо екологічної поведінки відповідно до особистого рівня екологічних знань та свідомості студенти дали такі відповіді: «мої вчинки та дії завжди є екологічно безпечними» (11% респондентів); «знаю, вмю, усвідомлюю важливість, але вчиняю не завжди правильно» – 89%. Мотивами такої поведінки переважно було визначено наступні соціально-психологічні фактори: фінансово-матеріальні аспекти (недостатність коштів, економія тощо); наслідування поведінки оточуючих людей; відсутність певних соціальних умов для здійснення екологічної діяльності; необізнаність із екологічних питань, прагнення отримати прибуток чи іншу економічну вигоду.

Усвідомлюють наявність екологічної небезпеки у світі та в Україні майже 96% опитаних студентів. У рейтингу найбільш впливових соціальних факторів, що загострюють екологічну кризу в країні найголовнішими зазначено: недотримання еколого-економічного принципу природокористування та економічної діяльності, недосконалість екологічного законодавства в Україні; безкарність за вчинення екологічних злочинів; бідність та брак фінансування, недостатність поширення у ЗМІ позитивних прикладів екологічної поведінки щодо наслідування.

Варто зазначити, що більшість респондентів визначають важливість естетичного впливу природи на психіку люди-

на та її емоційний стан, але на запитання щодо можливості завдати шкоди рекреаційним об'єктам чи просто красивим ділянкам природи дали такі відповіді: 3% відповіли «можу»; 75% – «не можу»; 13% – «іноді за певних обставин».

Щодо джерел інформації, що є найбільш впливовими, відповіді розподілилися таким чином: 83% респондентів віддали перевагу телебаченню та Інтернету; 15% – телебаченню та зовнішній соціальній рекламі; 2% – Інтернету та зовнішній соціальній рекламі.

Виходячи із отриманих даних емпіричного дослідження та проведеного теоретичного аналізу наукових праць, основними соціально-психологічними механізмами, що найбільш ефективно впливають на емоційний стан та сприяють формуванню екологічної свідомості студентів ми вважаємо такі:

- переконання – метод впливу на свідомість особистості через звернення до її власного критичного судження та логіки за допомогою застосування відібраних упорядкованих фактів, аргументів, висновків. Засобами переконання є доказ, обґрунтування, аргументація, спростування, дискусія тощо;

- наслідування – механізм соціально-психологічного впливу через сприйняття прикладу, зразка наслідування (усвідомлено чи не усвідомлено), що сприяє формуванню певних рис особистості, навичок, форм та правил поведінки, вироблених суспільством та пропонує авторитетними особами;

- психічне зараження – це механізм впливу, що полягає у передачі емоційного стану від одного індивіда до іншого на психофізіологічному рівні контакту всупереч власне смислового впливу або ж додатково до нього;

- емпатія – метод, що полягає у передачі сильних емоцій від суб'єкта до об'єкту впливу, схожих за соціально-демографічними ознаками (вік, стать, соціальний статус тощо);

- навіювання – свідомий неаргументований вплив на особу або соціальну групу, що має на меті змінити їх стан, ставлення до чого-небудь, схильності до певних дій.

Усі механізми соціально-психологічного впливу тісно взаємопов'язані та впроваджуються через систему соціальних засобів. Основними засобами соціально-психологічного впливу ми вважаємо: соціальне середовище (середовище безпосередньої взаємодії людей, обмін інформацією, пізнання, вплив людей (як позитивний так і негативний); засоби масової інформації: преса, телебачення та радіомовлення; соціальна реклама; інтернет-середовище.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, підсумовуючи зазначимо, що в статті проаналізовано різні трактування поняття «екологічна свідомість» із екологічної, філософської та психологічної точок зору. В результаті проведеного емпіричного дослідження отримано результати, що свідчать про розуміння студентами основних причин екологічної небезпеки, необхідності опанування екологічними знаннями, вміннями та навичками, переважання серед них екоцентричного типу екологічної свідомості, усвідомлення потреби в екологічно відповідній поведінці у процесі взаємодії з навколишнім середовищем. Визначено основні механізми соціально-психологічного впливу на екологічну свідомість студентів, до яких належать: переконання, наслідування, психічне зараження, емпатія, навіювання. Зазначено, що найбільш ефективними засобами соціально-психологічного впливу є сукупність соціальних об'єднань, засоби масової інформації та Інтернет. Визначено причини невідповідності між екологічною свідомістю та екологічною поведінкою, основною серед яких є прагматичність сучасної людини, що спрямована на отримання прибутку й економічної вигоди.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко І. І. Концептуальні виміри екологічної свідомості. Біоресурси і природокористування. Серія: Філософія., Т. 5. № 12. Київ, 2013. С. 161–168.
2. Варго О. М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03. Харк. ун-т повітр. сил ім. Івана Кожедуба. Харків, 2006. 17 с.
3. Гагарин А. В. Природоориентированная деятельность учащихся как условие формирования экологического сознания: дис... доктора пед. наук: 13.00.01. М., 2005. 193 с.
4. Гирусов Э. В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы. Философские проблемы глобальной экологии. М., 1983. С. 105–120
5. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 480 с.
6. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия. М.: Педагогическое общество России, 2000. 544 с.
7. Кисельов М. М. Екологічна свідомість як феномен освітнього процесу. Філософська думка, 2005. № 2. С. 130–149.
8. Львовичкіна А. М. Екологічна психологія: Навчальний посібник. К.: Міленіум, 2003. 122 с.
9. Москаленко В. В. Соціальна психологія: Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене. К.: Центр учбової літератури, 2008. 688 с. URL: http://p-for.com/book_450.html.
10. Набочук О. Ю. Теоретичний дискурс у проблемі структури екологічної свідомості особистості. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія і педагогіка: зб. наук. пр. Острог: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. Вип. 26. С. 93–97
11. Плясковський Б. В. Діалектика розвитку екологічної свідомості. Філософські проблеми сучасного природознавства. Екологія, культура і соціальна практика. Вип. 77, 1991. С. 71–78.
12. Поліщук М. М. Організаційні умови застосування технології психологічного впливу в системі владних відносин: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2004. 20 с.
13. Романова М. К. Особливості структури екологічної свідомості дорослої особистості. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, I(7), Issue: 14, 2013. С. 270–275
14. Салтовський О. І. Основи соціальної екології: курс лекцій. К.: МАУП, 1997. 168 с.
15. Самборська О. В. Соціально-психологічні механізми переконуючого впливу: дис... канд. психол. наук: 19.00.05. Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка. К., 1997. 190 с.
16. Скребець В. А. Психологическая диагностика: учебное пособие. К., 1999. 117 с.
17. Скребець В. О. Екологічна психологія: навч. посібник. К.: МАУП, 1998. 144 с.
18. Татенко В. О. Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину. Соціальна психологія: наук журнал. № 1, 2003. с. 60–72.
19. Murray H. A. (1938) Explorations in Personality. New York: Oxford University Press. – URL: https://archive.org/stream/explorationsinpe031973mbp/explorationsinpe031973mbp_djvu.txt.